

Останні дні імперії: Україна в процесах дезінтеграції СРСР (серпень-грудень 1991 р.)

ІГОР ПІДКОВА

Кафедра новітньої історії України ім. Михайла Грушевського, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Львів, Україна)

Abstract: The collapse of the Soviet Union in 1991 became the key historical event of the end of the XX century. The study of measures taken by the Soviet leadership to rescue the «last empire» and Ukraine's participation in disintegration processes form the basis of this article. The author reviews the steps of the official Kyiv in order to achieve a real state separation with the Union Center after the proclamation of Ukraine's independence. Political maneuvers of the state leaders of the USSR and Russia in order to preserve any form of geopolitical construction under the name «USSR» are traced. The attitude of different groups of the Ukrainian political elite concerning the problem of the transformation of the USSR and the prospects of Ukraine's development as an independent state are analyzed as well as the role of the democratic parliamentary bloc – the People's Council in the process of sovereignty. The essence of the contradictions in the views of two parts of the Ukrainian establishment regarding Ukraine's participation in Kremlin political projects is revealed. The preconditions and the essence of the formation of political consensus between the part of the communist elite and nationally oriented opposition concerning the future status of the republic as an independent state are highlighted. The motives of the compromise solution of the Ukrainian government concerning the accession of the republic to the economic intergovernmental entity - Economic Community. The author presented his own interpretation of the role and significance of Ukraine in blocking of the «Novogorovsky process», after the final collapse of which the Soviet Union ceased to exist.

Keywords: Soviet Union, Moscow putsch, Verkhovna Rada of Ukraine, People's Council, sovereignty, Union of sovereign states, All-Ukrainian referendum, Minsk treaties 1991, Russia, Ukraine (August-December 1991)

Крах антиконституційного перевороту у Москві в серпні 1991 р., який спробувала здійснити консервативна комуністична верхівка, докорінно змінив політичну ситуацію в СРСР. У радянських республіках, вже давно охоплених національними рухами, лавиноподібно розгорнулися процеси проголошення й утвердження державної незалежності (т. зв. парад незалежностей).

Ще у дні антидержавного путчу, 19-21 серпня 1991 р., три балтійські країни – Латвія, Литва і Естонія оголосили про свій державний статус (їх незалежність відразу визнала міжнародна спільнота, а 6 вересня 1991 р. і вищий орган влади СРСР – Державна Рада). 24 серпня 1991 р. ухвалила Акт про незалежність і ключова у багатьох відношеннях для союзної держави республіка – Україна. У проміжку між 24 і 31 серпня 1991 р. суверенний статус задекларували й інші суб'єкти радянської федерації – Білорусь, Молдова, Азербайджан, Узбекистан і Киргизія. У наступні місяці формально про свою незалежність заявили Таджикистан (вересень 1991), Туркменістан (жовтень 1991 р.) і Казахстан (грудень 1991 р.), які вже тривалий час здійснювали практичну розбудову державних інститутів.

Незважаючи на поразку консервативних сил у кремлівському керівництві у ході серпневих подій та суверенізацію республік, політичне майбутнє радянського простору не було до кінця зрозумілим й прогнозованим. З одного боку, проголошення незалежності України стало своєрідним «політичним Рубіконом», після подолання якого реактивними темпами відбувався розпад державності СРСР. З іншого, величезний пострадянський регіон залишався, у значній мірі, цілісним політично – продовжували діяти президент і Верховна Рада Союзу, функціонували окремі міністерства і відомства, зберігали керіваність Збройні сили¹ – і, що найголовніше, колишні радянські республіки були тісно пов'язані економічними стосунками.

Для закріплення реального суверенітету Україні, як і іншим новопроголошеним республікам-державам, необхідно було якнайшвидше і безконфліктно врегулювати політичні та економічні питання, пов'язані із демонтажем радянських структур і розподілом союзних власності, протистояти намаганням російського керівництва проголосити себе єдиним правонаступником колишнього СРСР. У відносинах із Кремлем новим державам потрібно було також

---

¹ Уже навіть після укладення Угоди про створення Співдружності незалежних держав 8 грудня 1991 р., яка констатувала припинення існування Радянського Союзу, міністр оборони СРСР Є. Шапошніков заявляв, що «він підпорядковується Президенту СРСР, а радянські війська підпорядковуються міністру оборони СРСР». Див.: Маневри імперії // Ратуша, 18-19 грудня 1991, с. 2.

враховувати, що за подіями уважно спостерігала світова спільнота, яку хвилювала і подальша доля ядерної зброї, і кредитів, виданих радянському уряду, і збереження міжнародного миру у регіоні. У національних столицях добре розуміли, що отримання всіх демократичних стандартів у дезінтеграційних процесах вибивало «політичний козир» у Кремля для силового втручання у події, й збільшувало шанси колишніх республік на швидке міжнародне визнання як незалежних державних спільнот. Зокрема, зважену точку зору західних лідерів щодо набуття Україною незалежного статусу озвучив на ювілейних урочистостях 100-ліття початку української еміграції до Канади прем'єр-міністр цієї країни Брайан Малруні, вказавши, що Оттава поважатиме волю українського народу, але «необхідна обережність».²

Український парламент (*Верховна Рада України* – авт.) відразу після проголошення незалежності вдався до рішучих кроків на шляху забезпечення державно-правового статусу республіки, упередження й мінімізації загроз державності з боку Москви. На цьому етапі ініціатором більшості законодавчих ініціатив стала парламентська демократична коаліція – Народна Рада, яка після заборони Комуністичної партії і розпуску комуністичної фракції («*За радянську суверенну Україну*» – авт.) у парламенті, відіграла особливо важливу роль у процесах суверенізації. Зокрема, за поданням депутатів від демократичних фракцій було ухвалено етапний для становлення республіки як самостійної держави законопроект «Про правонаступництво України». Новоприйнятий закон закріплював за Верховною Радою статус найвищого органу державної влади у країні, регламентував функціонування органів державної влади, визначення державного кордону і процедури набуття громадянства України.

Надзвичайно важливим кроком до незалежності від союзного Центру український парламент вважав припинення вертикально підпорядкованої співпраці з союзними інституціями. Народна Рада ініціювала звернення до народних депутатів СРСР від України з пропозицією не брати участь у засіданнях і не голосувати за рішення

---

² Україна на уламках імперії // Голос України, 12 вересня 1991, с. 8.

союзного парламенту, які ущемлюють інтереси України.³ Присутність у стінах союзного парламенту після подій серпня 1991 р. представників України виглядало алогічно й дискредитувало сам факт проголошення незалежності. Однак, заклик українських парламентаріїв підтримала лише частина народних депутатів СРСР, зокрема, ректор Львівського університету Іван Вакарчук, письменники Роман Федорів і Ростислав Братунь. Саме вони запропонували Верховній Раді України скасувати дію Закону про статус народного депутата СРСР у межах республіки й дозволити народним депутатам СРСР (крім депутатів від Комуністичної партії, комсомолу) брати участь у роботі українського парламенту з правом дорадчого голосу. Одночасно, частина союзних депутатів від України ухвалили відозву, в якій підтримали «створення незалежної демократичної держави – Республіка Україна».⁴

Однією із потенційних загроз для державотворчих процесів в Україні у цей період небезпідставно вважались гарячкові зусилля союзного Центру, у першу чергу, в особі Президента СРСР, реанімувати «Новоогарьовський процес»⁵ і сформувані «оновлений СРСР». М. Горбачов, незважаючи на рішення національних парламентів розбудувати власну державність, настійливо твердив, що «Союз повинен бути збережений».⁶ Тож нема нічого дивного, що вже через кілька днів після проголошення незалежності Україною радянський президент ініціював зустріч лідерів 9 республік. У підсумку засідання було напрацьовано спільне звернення (т. зв. Заява десяти), де йшлося про перехідний період у відносинах між республіками,

---

³ Виступ народного депутата України В. Носова. // Четверта сесія Верховної Ради України, Бюлетень № 3, 1991, с. 6.

⁴ Заява народних депутатів СРСР від України // Голос України, 18 вересня 1991, с. 2.

⁵ 3 квітня 1991 р. за ініціативою М. Горбачова у підмосковній резиденції Ново-Огарьово проходили зустрічі керівників радянських республік щодо напрацювання форм і умов укладення нового Союзного договору, через що й хід переговорів отримав назву «Новоогарьовський процес» (Новоогарьовський процес-1). У роботі над виробленням умов трансформування СРСР на нових засадах брали участь лідери дев'яти союзних республік (окрім Грузії, Молдови, Вірменії і трьох балтійських країн) і М. Горбачов, який репрезентував союзний Центр. Переговорний процес був перерваний внаслідок спроби антиконституційного перевороту 19-21 серпня 1991 р.

⁶ Інтерв'ю М. Горбачева американському агентству CNN 1 сентября 1991 г. // Известия, 3 сентября 1991, с. 1.

протягом якого планувалося підписати Договір про Союз суверенних держав (ССД).

У рамках невідкладних реінтеграційних заходів Москви вписувалися й рішення V-го позачергового З'їзду народних депутатів СРСР (відбувався 2-5 вересня 1991 р.), який ухвалив закон «Про органи державної влади і управління Союзу РСР у перехідний період». Закон вніс зміни конституційного характеру у конфігурацію органів загальносоюзної влади. Зокрема, з'їзд прийняв рішення про свій саморозпуск (офіційно повноваження народних депутатів вважались дійсними до ліквідації СРСР у грудні 1991 р.), про припинення функціонування Ради Міністрів СРСР тощо. Виступаючи перед делегатами з'їзду, М. Горбачов знову висловив переконання, що шанси на підписання договору між республіками ще не втрачено. Для втілення президентського плану Верховну Раду СРСР було замінено двопалатним органом – Раду Республік і Раду Союзу (остання зібралась на першу сесію 21 жовтня 1991 р., однак, своїх представників направили лише 7 республік). Для оперативного вирішення питань внутрішньої і зовнішньої політики було створено Державну Раду в складі президента СРСР і лідерів 11 республік. Зазнала змін і урядова владна вертикаль – замість союзного уряду створювався Міжреспубліканський економічний комітет (МЕК) із паритетним представництвом від республік.⁷ Союзні депутати, намагаючись будь-якими засобами стримати відцентровий курс у регіонах, закликали пришвидшити ухвалення Договору про ССД, за яким кожна республіка мала право «самостійно визначити форму своєї участі в Союзі». Одночасно, у цьому Договорі передбачалося збереження єдиних Збройних Сил і укладення угоди про Економічний союз, участь в якому, проте, не обумовлювалась підписанням нового Союзного договору.⁸

Восени 1991 р. загальна тенденція політичної лінії московського

---

⁷ Закон СССР «Об органах государственной власти и управления Союза ССР в переходной период». [Online]: <http://rusarchives.ru/projects/statehood/09-42-postanovlenie-organy-gosvlasti.shtml>

⁸ Постанова З'їзду народних депутатів СРСР 5 вересня 1991 р. «Про заходи, що випливають із спільної Заяви Президента СРСР і найвищих керівників союзних республік і рішень позачергової сесії Верховної Ради СРСР» // Голос України, 7 вересня 1991, с. 3.

Центру ставала все очевиднішою – певна корекція союзної владної вертикалі у бік половинчастого розширення повноважень республік і реформаторська риторика при збереженні основних важелів політичного впливу у Центру, що, на думку Кремля, мало стабілізувати державну конструкцію під назвою «СРСР». Наміри союзного керівництва були настільки явними, що навіть такий обережний у відносинах з Москвою політик, як голова Верховної Ради України Леонід Кравчук, висловився як ніколи відкрито: «Центр політичного життя перемістився в республіки. Про реанімацію союзних органів не може бути і мови, бо вони довели свою повну неспроможність».⁹

А втім, М. Горбачов, тепер вже у рамках новоствореної Держради, наполегливо нав'язував республікам дискусію про перспективи ССД (Грузія, Молдова, Вірменія і Азербайджан ухилились від участі в цій роботі). Продовжуючи розробку проекту Союзного договору, представники центральної та російської влад декларували при цьому різні підходи до пострадянського майбутнього: М. Горбачов наполягав на збереженні єдиної союзної держави, а президент Росії Борис Єльцин позиціонувався як прихильник конфедеративного союзного утворення. Разом з тим, на сторінках преси настійливо циркулювала інформація про спільну позицію цих двох лідерів щодо кінцевої мети реінтеграційних процесів: базова економічна угода повинна йти в пакеті з договором про політичний союз.¹⁰ Підтвердженням саме політичних мотивів цієї версії може служити виступ Б. Єльцина 28 жовтня 1991 р. на V З'їзді народних депутатів РРФСР, якому він заявив: «Я не втрачаю надії на укладення політичного договору». Російський лідер наполягав на збереженні єдиного економічного простору і єдиних збройних сил для всіх республік, а також відстоював ідею безумовного контролю московського Центру над ядерною зброєю.¹¹ Іншими словами, фактично позиції Б. Єльцина і М. Горбачова щодо перспектив взаємовідносин із національними

---

⁹ Виступ Голови Верховної Ради України Л. Кравчука // Четверта сесія Верховної Ради України, Бюлетень № 1, 1991, с. 36.

¹⁰ КОСТЮКОВ, А.: Россия: Я опять вас навеки сплочу // Голос України, 23 жовтня 1991, с. 6.

¹¹ Выступление Председателя Верховного Совета РСФСР Б. Ельцина на Внеочередном съезде народных депутатов СССР 3 сентября 1991 г. // Известия, 5 сентября 1991, с. 6.

республіками-державами різнилися лише в оцінках ступеня централізації влади, а політична архітектоніка колишнього СРСР бачилася їм непорушною. Саме так і розцінював точку зору президента Росії з цієї проблеми заступник голови комісії у закордонних справах Богдан Горинь, оскільки, на його думку, Б. Єльцин, з одного боку, домагався розвалу віджилого, економічно і політично обтяжливого для Росії Центру на чолі з Горбачовим, з іншого – тяжів до створення нової «демократичної імперії» під виглядом ССД.¹²

Спроби Центру відновити процес відтворення СРСР у будь-якій формі за активної підтримки цих намірів прокремлівською групою в українському парламенті і лавіруючої позиції керівництва Верховної Ради, поставило перед незалежницьким депутатським корпусом двоєдине завдання – з одного боку, досягнути мінімізації участі представників України в загальносоюзних владних інституціях, з іншого – сприяти цивілізованому демонтажу СРСР для запобігання його конфронтаційного розвалу із непередбаченими наслідками для всіх його учасників.

У ході парламентських дискусій щодо участі України у союзних структурах окреслилося три основні підходи: перший – направити об'єднану делегацію депутатів СРСР від республіки і народних депутатів України у Верховну Раду СРСР з метою контролю за процесом розпаду союзної держави; другий – не брати участі в переговорах за участю союзного Центру, а налагоджувати і розвивати горизонтальні міжреспубліканські контакти; третій – зберегти Союз на пропонуваніх президентом СРСР засадах, або хоча б у вигляді економічної Співдружності. Горбачовський варіант перебудови відносин із Центром ревно відстоювали депутати колишньої комуністичної більшості, які наполягали на підписанні Союзного договору і збереженні Союзу «за будь-яку ціну». Позицію цих депутатів можна було звести до формули – «Ми за незалежність, але у Союзі».

Погляди прокремлівської групи у парламенті викликали різко негативну реакцію у більшості депутатів. Безкомпромісну позицію щодо московського Центру демонстрував лідер демократичного крила парламенту Ігор Юхновський. «Ми не можемо посилати туди

---

¹² ГОРИНЬ, Б.: Роль і місце України у Співдружності незалежних держав // Республіканець, № 3, 1992, с. 14.

(у *Москву* – авт.) навіть спостерігачів. Ми можемо доручити нашому представнику бути присутнім на тих засіданнях, і тільки. Решту ми вирішуємо самі», – зазначав голова Народної Ради.¹³ І все-таки більшість парламентарів схилилися до прагматичної політичної лінії у відносинах із Центром. Категорично відкидаючи створення будь-яких союзних органів, які б мали право законодавчої ініціативи (зокрема, розробляти Конституцію), депутати визнавали за доцільне, у перехідний період (до 1 грудня 1991 р.), взяти участь у роботі союзних органів для захисту політичних і майнових прав України. Демократичне коаліційне об'єднання запропонувало вислати повноважну делегацію (своєрідну, за їх висловом, «похоронну команду»), яка б сприяла остаточному розформуванню СРСР, розподілу союзної власності, майна, банківських активів тощо. «Наша делегація повинна зайнятися демонтажем напіврозваленого Союзу. Розподіл спільної власності, а не створення умов для того, щоб скріпилось те, що вже сьогодні почало розвалюватися», – відзначав один із демократичних лідерів у парламенті Михайло Горинь.¹⁴ Подібні підходи підтримувало і керівництво парламенту. Зокрема, Л. Кравчук у ході обговорення зазначав, що «у роботі Ради Республік повинні брати участь рівноправні делегації, щоб спільно вирішувати назрілі питання. Боротьба за незалежність, демонтаж Союзу, процес «розлучення» – все це потрібно провести у законному порядку».¹⁵ Компромісне рішення українського парламенту передбачало відмову від участі у надреспубліканських органах влади, «які можуть призвести до включення України як частини в іншу державу» і направлення спостерігачів до союзної Ради Республік.¹⁶

Основним аргументом для апологетів участі України у переговорному процесі щодо збереження Союзу у тій, чи іншій формі, був

---

¹³ Виступ народного депутата України І. Юхновського // Четверта сесія Верховної Ради України, Бюлетень № 30, 1991, с. 112.

¹⁴ Виступ народного депутата України М. Гориня // Четверта сесія Верховної Ради України, Бюлетень № 16, 1991, с. 16.

¹⁵ Виступ Голови Верховної Ради України Л. Кравчука // Четверта сесія Верховної Ради України, Бюлетень № 19, 1991, с. 84.

¹⁶ Постанова Верховної Ради України «Про участь України в представницьких органах Союзу РСР перехідного періоду» // Відомості Верховної Ради України, 1991, № 51, ст. 747.

розрив господарських зв'язків, що могло спричинити економічний крах. Дійсно, економічне становище погіршувалося такими темпами, що чільні політики заговорили про можливість соціального вибуху і нового перевороту. Так, під час робочого візиту до Лондона Президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв твердив, що «якщо Захід не надасть СРСР харчової допомоги цієї зими (1991-1992 років – авт.), то радянські люди можуть піти за диктатором». За його словами, головну загрозу демократичним змінам становлять не сепаратистські тенденції у республіках, а перспектива голоду.¹⁷

У цих умовах союзний Центр пропонував власний сценарій уникнення економічного колапсу шляхом збереження єдиного економічного простору і цілісного ринку. Під головуванням заступника голови Ради міністрів Росії Григорія Явлінського був підготований проект створення економічної співдружності, незалежно від того, якої політичної конфігурації набудуть відносини між республіками.¹⁸

Саме цей проект було обговорено 2 жовтня 1991 в Алма-Ати (Казахстан) у ході зустрічі керівників 13 колишніх республік (крім Естонії та Литви). Українська делегація критично поставилася до умов договору, висловила свої зауваження щодо грошового обігу, банківської та кредитної систем і, найголовніше, власності колишнього Союзу та її розподілу. Позицію України підтримали всі республіки, окрім Росії. Одразу після завершення переговорів Росія в односторонньому порядку оголосила себе правонаступницею союзної власності (банківських кредитів, алмазного і золотого фондів

---

¹⁷ Інформація «Голосу України» // Голос України, 2 листопада 1991, с. 1.

¹⁸ Ще у серпні 1990 р. у Москві Робочою групою з розробки програми економічної реформи в СРСР (керівники акад. С. Шаталін та Г. Явлінський) було вироблено програма реформування економіки СРСР під назвою «500 днів» (в основі лежала програма «400 днів довір'я» Г. Явлінського та ін.), яка передбачала подолання економічної кризи, шляхом переходу до ринкової економіки. Одночасно були підготовані 20 законопроектів, які містили пропозиції щодо переходу до ринку колишнього союзного народногосподарського комплексу й визначали основи Економічного союзу суверенних республік (затвержені Верховною Радою РРФСР і передані на розгляд до Верховної Ради СРСР). Створена після путчу нова робоча група під керівництвом Г. Явлінського, підготувала «Договір про економічне співробітництво між республіками СРСР» для збереження єдиного економічного простору і ринку СРСР незалежно від того, яку політичну форму приймуть відносини між республіками.

тощо) і заявила, що у випадку непідписання республіками Договору відбудеться перехід на валютні розрахунки за нафту, газ та ін. сировинні матеріали.¹⁹ Цей відвертий шантаж з боку російських партнерів вніс додаткове напруження у переговорний процес.

По суті ультимативні вимоги Кремля щодо негайного ухвалення Договору були відкинуті Верховною Радою України – парламент заборонив уряду підписувати документи про економічну співдружність.²⁰ Синхронно з цим рішенням, 17 жовтня 1991 р. Президія Верховної Ради розглянула заходи для зміцнення суверенітету республіки, зокрема, запровадження плати за транзит російського газу через українську територією на рівні світових цін.

Принципова позиція України щодо умов Договору про економічну співдружність (сам договір все ж був парафований 18 жовтня 1991 р. представниками 8 республік, без України) стала однією із причин появи російської концепції Економічного Союзу,²¹ яка подавалась М. Горбачовим як компромісний варіант. Єльцинська модель економічної інтеграції була розрахована на те, що, з одного боку, Росія самостійно швидше і з меншими втратами перейде до ринкових відносин, з іншого, м'яка форма нового міжреспубліканського об'єднання буде привабливішою для республік-непідписантів, у першу чергу, України.

Такі розрахунки російської сторони виявилися небезпідставними. У республіці розгорнулися гарячі дискусії між прихильниками Договору як можливої основи подальших політичних конструкцій у рамках колишнього Союзу, та противниками, які вбачали у ньому не більше, ніж ефективний інструмент розв'язання економічних проблем. Політичні дискусії щодо концепції багаторівневої

---

¹⁹ Україну втягують у велику гру // Голос України, 18 жовтня 1991, с. 2.

²⁰ ПИСАРЕНКО, С.: Ультиматумів Україна не сприймає // Голос України, 19 жовтня 1991, с. 3.

²¹ Російська сторона запропонувала власну модель Економічного союзу, розроблену Комітетом з республіканських стосунків і регіональної політики Верховної Ради РРФСР (голова – член-кореспондентом АН СРСР О. Гранберг). Російські економісти пропонували багаторівневу модель міжреспубліканських відносин, яка вміщалась у наступну формулу – « $x+y=15$ », де x – кількість республік згодних укласти Союзний договір, y – кількість республік, які погоджуються тільки на участь в Економічному союзі.

перебудови Союзу стали однією з головних тем президентської кампанії, яка стартувала у жовтні 1991 р. в Україні. У ході президентських перегонів один із впливових українських політиків (заступник голови Верховної Ради) Володимир Гриньов, активно пропагував ідею різнорівневої за формами і темпами трансформації союзної держави. Його задум полягав у створенні на місці СРСР Економічного співтовариства, куди б увійшли всі республіки (зокрема і Україна), й державного об'єднання конфедеративного характеру. При цьому він не виключав, що частина республік захочуть відновити тісні федеративні відносини.²²

Ефективність політичного і економічного тиску на Україну з боку горбачовського Центру і ельцинської Росії посилювалася через відсутність сконсолідованої позиції з цього питання і в керівництві республіки, і у депутатського корпусу, і, навіть, в середовищі демократичних сил. Зокрема, позиція Л. Кравчука, який заявляв, що Україна «за єдиний економічний простір»,²³ була у значній мірі продиктована його участю у президентських виборах й враховувала думки електорату південного-сходу держави, що переважно підтримував ідею Економічної співдружності. Послідовним прихильником тісних економічних зв'язків з Москвою виявив себе український прем'єр Вітольд Фокін. Іншу думку щодо перспектив економічної угоди висловлював його заступник Костянтин Масик, який вбачав у ній «реанімацію колишнього Радянського Союзу, як би він не називався по-новому».²⁴

По-різному підходили до проблеми збереження єдиного загальносоюзного економічного простору, як зазначалось, і депутати демократичної парламентської групи. Частина депутатів-демократів небезпідставно вважала, що Договір – це своєрідна ширма, остання спроба М. Горбачова врятувати Союз, який жодним чином не сприятиме налагодженню господарських зв'язків. Голова комісії

---

²² Виступ народного депутата України В. Гриньова // Четверта сесія Верховної Ради України, Бюлетень № 30, 1991, с. 100.

²³ КРАСЛЯНСЬКИЙ, А.: Наші союзники – злагода і мир // Голос України, 25 жовтня 1991, с. 2.

²⁴ Чому Україна не підписала економічної угоди? // Літературна Україна, 24 жовтня 1991, с. 1, 3.

у закордонних справах Дмитро Павличко схвалював позицію Верховної Ради, яка не підписала Договір, як він уважав «не основу економічних взаємин, а основу нового Союзу».²⁵ Його підтримала більшість колег з фракції, котрі кваліфікували ініціативу Центру як спробу відродження «ідеї підписання Союзного договору, який був розроблений в Ново-Огарьово».²⁶ Демократичний блок у цілому критично оцінив заклик прем'єра якнайшвидше закінчити процес формування єдиного економічного простору,²⁷ звинуватив його у «популізмі» й запропонував піти у відставку.²⁸ Попри заклики Народної Ради «ні в якому разі не підписувати Договір», парламент дав згоду на його парафування, однак, з правом наступної ратифікації Верховною Радою.²⁹

Назагал ухвалений документ був розцінений українським політикумом, як вдалий політичний маневр напередодні референдуму щодо проголошення незалежності, що був запланований на 1 грудня 1991 р. Приєднання України до економічної угоди мало заспокоїти ту частину населення республіки, яка боялася погіршення свого економічного становища через непідписання Договору (зокрема, у найсхіднішій області України – Луганській – більше половини опитаних виступали за економічну Співдружність з колишніми республіками СРСР при збереженні політичної незалежності України),³⁰ а отже, могла проголосувати проти незалежності. З іншого боку, підписання договору вибивало «козири» у Росії, яка наполегливо підштовхувала республіки до економічного союзу. Даючи політико-правову оцінку цього документа депутат Сергій Головатий вказував, що процедура парафування жодних юридичних наслідків для республіки не передбачала, зате припиняла спекуляції Кремля типу «не підпишете – нічого не дамо».³¹

---

²⁵ КИРИЛЮК, В.: Після свята // Літературна Україна, 31 жовтня 1991, с. 2.

²⁶ МАРКОВ, Б.: Боятися взаємовигідних відносин // Голос України, 24 жовтня 1991, с. 3.

²⁷ БАРАБАШ, О.: Боятися взаємовигідних відносин // Голос України, 24 жовтня 1991, с. 3.

²⁸ Заява Народної Ради // Четверта сесія Верховної Ради України, Бюлетень № 28, 1991, с. 64.

²⁹ Див. Четверта сесія Верховної Ради України, Бюлетень № 42, 1991, с. 37.

³⁰ Революція на Луганщині непопулярна // Голос України, 7 листопада 1991, с. 12.

³¹ Виступ народного депутата України С. Головатого // Четверта сесія Верховної Ради України, Бюлетень № 42, 1991, с. 13.

Поспішність, з якою Договір про Економічну Співдружність було підписано у Москві (6 листопада 1991 р., у той же день, коли Верховна Рада дала згоду на підписання цього документа), свідчила не стільки про економічну доцільність ухвалення подібного рішення, скільки про глибокий політичний символізм цього акту для Кремля з точки зору вибудовування контурів нового Союзу, зокрема, й через скриті механізми прив'язування української економіки до єдиного ринку. Слушно зауважив з цього приводу член демократичного депутатського об'єднання Олександр Ємець: «Договір не розв'яже жодних проблем і використовується як принцип. Питання ставиться так: або ми (*Москва* – авт.) вас душимо шляхом шантажу, або ви вистоїте».³²

Категорично не погодилися з формуванням єдиного економічного простору у межах колишнього СРСР парламентські групи, які стояли на позиціях беззастережного незалежного статусу України. Зокрема, лідер Радикальної фракції В'ячеслав Чорновіл вбачав у Договорі перспективу створення єдиної командної структури, яка «поставить нам ножа до горла», а оновлювати той Союз – це те ж, що «мінати іржавий в'язничний дріт на новий».³³ Цей політик, який також брав участь у президентських виборах, заявляв, що у випадку його перемоги він негайно скасує це рішення Верховної Ради.³⁴ Лідер найбільшої політичної сили у країні – Народного Руху України – Іван Драч розцінив Договір як реальну загрозу для державності України,³⁵ а впливова Українська республіканська партія, керована багаторічним дисидентом і політв'язнем Левком Лук'яненком, стверджувала, що підписаний документ є спробою «створити плацдарм для побудови імперії «нового зразка»».³⁶

Синхронно з заходами союзного Центру із втягнення України в реінтеграційні економічні процеси у Москві не вщухала робота над

---

³² КИРИЛЮК, В.: Блокада // Літературна Україна, 14 листопада 1991, с. 1.

³³ МОНЧЕНКО, Ф.: Незалежній Україні – гідного лідера // Народна газета, жовтень 1991, с. 41.

³⁴ Повідомляє Рух-прес // Народна газета, 24-30 листопада 1991, с. 2.

³⁵ Заява Народного Руху України з приводу парафування міждержавної економічної угоди // Голос України, 13 листопада 1991, с. 3.

³⁶ Архів Української республіканської партії у Львові, Заява Проводу Української республіканської партії від 7 листопада 1991 р., спр. 36, арк. 254.

обрисами проекту нового наддержавного утворення, який отримав назву «Ново-Огарьовський договір-2». 2 жовтня 1991 р. учасники чергового етапу переговорів (М. Горбачов, Б. Єльцин, Н. Назарбаєв, Ляхам Карімов, Аяз Муталібов, Аскар Акаєв, Сапармурат Ниязов, Акбаршо Іскандаров) звернулися з листом до українського парламенту, де закликали до створення «нового Союзу» і констатували, що «не уявляють собі Союзу без України».³⁷ На черговому засіданні Держради СРСР 11 жовтня 1991 р., де брав участь і Л. Кравчук, лідери республік-держав погодилися на спільний розвиток і фінансування космічних програм, систем стратегічної оборони і ядерної зброї, низки екологічних проектів. Л. Кравчук підтримав й ідею збереження єдиного інформаційного простору на всій території колишнього СРСР.³⁸ Така поступка голови парламенту України виглядала непродуманою, оскільки консервація впливу потужних російських засобів масової інформації (як правило, з інформаційно-пропагандистською метою) створювала певні політичні виклики для національних інтересів молодого держави.

Російська влада у ході переговорного процесу все настирливіше спонукала Україну долучитися до формування нового державного утворення – Союзу суверенних держав, одночасно перебираючи все більше повноважень московського Центру під свій контроль. Б. Єльцин і М. Горбачов домовилися про припинення існування з 1 січня 1992 р. центральних органів влади й російський лідер, в односторонньому порядку, підписав указ про перехід під контроль РРФСР усіх союзних урядових відомств та їх майна, ліквідував міністерство зовнішніх зносин СРСР, міністерство внутрішніх справ СРСР, залишивши недоторканими лише міністерство оборони і ядерної енергетики. Такі дії команди Б. Єльцина викликали різкий осуд у Києві. Зокрема, академік Петро Кислий зазначав, що «сильна Росія будується за рахунок грабунку союзних структур, за рахунок шантажу і тиску на республіки».³⁹ Слід відзначити, що подібні політичні

---

³⁷ Звернення керівників союзних республік до Верховної Ради України // *Голос України*, 23 жовтня 1991, с. 2.

³⁸ СКАНЯ, В.: До зірок – через земні проблеми // *Голос України*, 15 жовтня 1991, с. 3.

³⁹ Виступ народного депутата України П. Кислого // Четверта сесія Верховної Ради України, *Бюлетень* № 16, 1991, с. 36-37.

маневри російського керівництва (зокрема, нав'язування республікам Союзного договору, чи заяв про можливість перегляду кордонів) не залишилися непоміченими мешканцями України, про що свідчило падіння рівня довіри до Б. Єльцина з 88 пунктів у вересні до 50 у листопаді 1991 р.⁴⁰

Логіка державотворення змушувала депутатів українського парламенту наполегливо шукати політичні компроміси із політичними опонентами. У відстоюванні суверенітету парламентарі національно-демократичної орієнтації були змушені домовлятися з прагматичною «партією влади». Розвиток політичної ситуації у країні спричинив світоглядні зрушення у частини партійно-державного істеблішменту. Національна комуністична номенклатура, визнавши незалежність як політичну цінність, оскільки шукала шляхів для збереження своєї влади і доступу до національної власності, поступово відходила від комуністичної ідеології, й саме тому, у цей короткий часовий відрізок, окреслилися нові можливості для взаємодії різних політичних сил у протистоянні диктату Москви. Унікальність цього періоду в історії України підтвердив багато років потому Л. Лук'яненко: «Від серпня до 1 грудня 1991 року і націоналісти, і комуністи агітували народ за одне – за незалежність. Очевидно, у кожній сили були свої мотиви й інтереси, але в основному – у питанні про незалежність – вони збігалися».⁴¹ Досягнення напередодні всеукраїнського референдуму політичного консенсусу між більшістю комуністичної еліти й національно орієнтованою опозицією щодо майбутнього статусу республіки давало історичний шанс Україні на здобуття реальної незалежності.

Парламентські дискусії у листопаді 1991 р. кардинально позначалися на позиції української влади щодо чергового варіанту Союзного договору, який надіслала Москва. Стосовно перспектив його підписання голова українського парламенту заявив, що «розмови навколо новоогарьовського процесу треба припинити. Це – просто

---

⁴⁰ ЧУРИЛОВ, М.: Жителі України констатують, прогнозують // *Голос України*, 20 грудня 1991, с. 11.

⁴¹ ЛУК'ЯНЕКО, Л.: Про десять літ минулих. [Online]: www.rius.kiev.ua/journal/3/lukyanyenko

несерйозні розмови».⁴² Як наслідок, делегація України не взяла участі в засіданні Держради СРСР у середині листопада 1991 р., на якому 7 республік висловилися за створення конфедеративної держави. При цьому, навіть у такому вузькому колі політичних гравців, як Білорусь, азійські республіки, Росія і союзний Центр, досягти остаточної згоди щодо майбутнього нового наддержавного утворення виявилось проблематично.

Перспектива опинитись у новому державному утворенні з шістьма азійськими республіками, що породжувало цілу низку економічних, етнополітичних і демографічних викликів, виглядала для єльцинської Росії більш ніж сумнівною. То ж відмова Києва від участі у процесі політичної реінкарнації СРСР у вигляді Союзу суверенних держав відіграла ключову роль й у трактуванні Б. Єльциним Договору «як безперспективного»⁴³ й рішення лідерів інших республік дочекатися українського референдуму.

Результати референдуму 1 грудня 1991 р., на якому 92 % його учасників проголосували за незалежність України, відіграли винятково важливу роль у визначенні майбутньої долі Союзу. Всенародне волевиявлення недвозначно легітимізувало проголошену в серпні 1991 р. незалежність у загальноприйнятій для демократичних держав спосіб. Його підсумки стали несподіваними і для московської правлячої еліти, і спростували найоптимістичніші передбачення українських політиків. І якщо М. Горбачов, який на передодні референдуму сумнівався у підтримці українцями ідеї незалежності,⁴⁴ тепер не відкидав можливість своєї відставки,⁴⁵ то російські політики дрібнішого масштабу навперебій озвучували територіальні претензії до України (зокрема, П. Вощанов, пресекретар Б. Єльцина, мер Москви Г. Попов, один із «батьків «Перебудови» О. Яковлев,⁴⁶ О. Руцької). Проте, ні настійливі заклики офіційного Кремля «не руйнувати велику країну», ні

---

⁴² КРАВЧУК, Л.: Народ доріс до незалежності // Голос України, 12 листопада 1991, с. 3.

⁴³ ЛИВИН, В.: Політична арена України. Дійові особи та виконавці. Київ: Видавництво «Абрис», 1994, с. 302.

⁴⁴ КРИЖАНІВСЬКИЙ, В.: Що залишилося «поза кадром» // Голос України, 26 листопада 1991, с. 7.

⁴⁵ У важкій атмосфері // Голос України, 28 листопада 1991, с. 1.

⁴⁶ FAX. Ратуша, 30-31 жовтня 1991, с. 2.

територіальні домагання російських «демократів», не могли вже нівелювати результати референдуму і перешкодити Україні розпрощатися з «братніми обіймами» Москви. В умовах жорсткого політичного натиску Україна чітко задекларувала готовність захищати свій суверенітет, недоторканість існуючих кордонів і намір послідовно розбудовувати власну державність.

Остаточну крапку у 69-річній історії СРСР поставили Мінські (Біловезькі) угоди 1991 р., підписані лідерами трьох слов'янських республік – Леонідом Кравчуком (Україна), Борисом Єльциним (Росія) і Станіславом Шушкевичем (Білорусь), внаслідок чого була створена Співдружність незалежних держав (СНД). Незважаючи на різку критику Біловезьких угод демократичними силами, як чергової спроби відтворення союзної держави під новою назвою, і гарячу підтримку їх іншими політичними діячами, як механізму «цивілізованого розлучення» і уникнення «югославізації» пострадянського простору, всі ці рефлексії вже не впливали на політичну реальність – Радянський Союз перестав існувати.

У підсумку можна констатувати, що після серпневого путчу 1991 р. докорінно змінилась політична ситуація в СРСР. Проголошення незалежності більшістю радянських республік, і перш за все, Україною, змусило кремлівське керівництво вдатися до пошуку нових механізмів втримання в своїй політичній орбіті суб'єктів союзної держави.

Наростаючий політичний тиск московського Центру, загроза силового сценарію розвитку подій та обережність міжнародної спільноти у підтримці суверенізаційних процесів у республіках, змушували офіційний Київ до максимально виважених кроків для досягнення Україною незалежного статусу.

У цей період український парламент прийняв низку законодавчих актів із забезпечення державно-правового становища республіки. Особлива роль на шляху трансформації України з союзної республіки у самостійну державу належала парламентській опозиції – Народній Раді, яка задля досягнення своїх цілей не вдавалась до конфронтаційних акцій, а шукала компромісні рішення з політичними опонентами.

Після проголошення незалежності в українській еліті не існува-

до єдиного погляду на відносини з Москвою і політичні перспективи України. Колишня комуністична більшість парламенту підтримувала реформування Союзу на запропонованих М. Горбачовим засадах, демократична парламентська меншість категорично відкидала ідею відновлення СРСР у будь-якій формі. Саме на цьому історичному етапі остаточно сформувався політичний консенсус між частиною комуністичної еліти й національно орієнтованою опозицією щодо майбутнього статусу республіки як незалежної держави. Проявом політичного компромісу у середовищі українського істеблішменту щодо відносин з Москвою стало приєднання України до економічних проектів Кремля – Договору про Економічну Співдружність. Одночасно, Україна торпедувала всі спроби московського Центру укласти новий Союзний договір і відродити радянську федерацію у формі Союзу суверенних держав.

Неприйняття Україною ідей і принципів «Новоогарьовського процесу» та дистанціювання Києва від політичних ініціатив Москви загальмувало формування нового державного утворення за участю колишніх радянських республік. Результати грудневого Всеукраїнського референдуму остаточно поховали надії Кремля на відтворення СРСР у будь-якому форматі. І якщо Акт незалежності України став «політичним Рубіконом», який запустив дезінтеграційні процеси на теренах СРСР, то створення за участю України Співдружності незалежних держав стало своєрідною «точкою неповернення», після якої Радянський Союз припинив існування як геополітична реальність. І значення України у цьому процесі важко переоцінити.

Zhrnutie

Posledné dni impéria: Ukrajina v procesoch dezintegrácie ZSSR (august – december 1991)

Pokus o štátny prevrat v auguste 1991 radikálne zmenil politickú situáciu v Sovietskom zväze. Nasledovné vyhlásenie nezávislosti väčšinou zväzových republík a predovšetkým Ukrajinou prinútilo vedenie Kremľa, aby naliehavo prijalo opatrenia na zachovanie federálneho štátu. Politický tlak moskovského centra, hrozba silového scenára vývoja udalostí a opatrnosť medzinárodného spoločenstva pri podpore suverenizačných procesov v republikách vyžadovali od oficiálneho Kyjeva maximálne vyvážené kroky na dosiahnutie nezávislého statusu Ukrajiny. Vtedajšia ukrajinská politická elita nemala jednotný názor na perspektívy vzťahov s Moskvou. Komunistická väčšina v ukrajinskom parlamente podporila koncepciu M. Gorbačova o reforme Zväzu, demokratická parlamentná menšina zase kategoricky odmietala myšlienku obnovenia ZSSR. Osobitná úloha na ceste transformácie Ukrajiny zo zväzovej republiky do nezávislého štátu prináležala parlamentnej opozícii – Národnej Rade. Práve v tomto historickom štádiu sa definitívne vytvoril politický konsenzus medzi časťou komunistickej elity a národne orientovanou opozíciou ohľadom budúceho statusu republiky ako nezávislého štátu. Prejavom politického kompromisu o vzťahoch s Moskvou bolo pristúpenie Ukrajiny k hospodárskym projektom Kremľa. Ukrajinské odmietnutie myšlienok a princípov tzv. novoogarevského procesu (podpísanie novej zväzovej dohody) a dištancovanie sa Kyjeva od politických iniciatív Moskvy zabrzdilo formovanie nového štátneho útvaru za účasti bývalých sovietskych republík. Výsledky Celoukrajinského referenda, ktoré sa uskutočnilo 1. decembra 1991, definitívne pochovali nádeje Kremľa na obnovenie ZSSR v akejkoľvek podobe a vytvorenie Spoločenstva nezávislých štátov za účasti Ukrajiny sa stalo akýmsi „bodom, odkiaľ niet návratu“, po ktorom Sovietsky zväz fakticky prestal existovať.